

УДК 811.161.2:[801.81:398.87]

Текстово-образний універсалізм народного епосу: основні поняття

Тетяна БЕЦЕНКО

Доктор філологічних наук,
доцент кафедри української мови Інституту філології
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
40021, м. Суми, вул. Кірова, 112/51
E-mail: becenko@rambler.ru

У статті осмислено мовну організацію народного героїчного епосу як своєрідний стереотипізований, утворений за певними правилами жанровий континуум, регламентований дією законів мовнообразного моделювання епічних творів. Для розуміння природи різнорівневої мовнообразної організації епічних текстів, орієнтованих на усномовне імпровізаційне відтворення, дослідниця пропонує введення терміна "текстово-образна універсалія". Розглянуто характерні ознаки та властивості текстово-образних універсалій на прикладі мови народних дум.

Ключові слова: текстово-образний універсалізм, мова фольклорно-поетичних текстів, епос, закони текстово-образної організації народного епосу.

Спостереження над мовою народної творчості дозволяє стверджувати, що для творів одного жанру характерні специфічні мовнообразні структури, які є їх базовими внутрішньотекстовими актуалізаторами на рівні змісту, поетики (естетики) тощо.

Мета нашої розвідки – з'ясувати поняття текстово-образного універсалізму як феномену словесно-образної організації народного епосу; окреслити природу текстово-образних універсалій як мовних засобів його реалізації, охарактеризувати їх суттєві ознаки (на прикладі лінгвопростору народних дум).

Питання про текстово-образний універсалізм як специфічну категорійну рису народнопоетичної творчості ніхто до цього часу не порушував. Дослідні студії над мовою фольклору, зокрема героїчного епосу, дали підстави стверджувати, що мова зазначених пам'яток організована і системно впорядкована за певними законами словесно-образного структурування жанру. Зокрема виявлено, що мовнообразна система (матерія) героїчного епосу координована дією (в комплексі) таких законів:

- закону тематично-подієвого континууму;
- закону архітектоніки жанрових зразків;
- закону лексико-граматичної цілісності жанру;
- закону естетичної природи текстових структур.

У єдності зазначені закони забезпечують творення та існування фольклорного жанру взагалі.

Закон *тематично-подієвого континууму* чітко визначає призначення, тематику, часопросторову локалізацію описуваних подій та поширення (побутування) жанру; співвідносить жанровий континуум із певним антропоніміконом. У результаті дія цього закону координована трьома універсаліями: "час", "простір", "людина". Час і простір моделюють картину світу художнього (фольклорного) твору. Місце і час ви-

значають тип і характер героя. Отже, можна стверджувати, що універсалії “людина”, “час”, “простір” є необхідними атрибутами семантичного простору художнього тексту, вони його організують, тобто виконують текстотвірну функцію. Ця функція виявляється в просторово-часовій організації художньої реальності як умовної, вигаданої або близької до реального світу, в організації системи образів персонажів...” [2, с. 54], у фольклорі – у встановленні позиції етномовця у відношенні до зображуваного світу.

Закон архітекτονіки жанру визначає правила (норми) його внутрішньої та зовнішньої організації (вертикальної структури). Дію цього закону (стосовно фольклорно-пісенного континууму) забезпечує існування таких універсальних прийомів внутрішньоконпозиційної організації, як діалогізація (розгортання сюжету відбувається способом нанизування реплік персонажів); побудова епічного тексту на основі структур семантико-синтаксичного паралелізму, порівняльних конструкцій, заперечних порівняльних конструкцій та ін.; на зовнішньоконпозиційному – наявністю трьох універсальних складників структури епічного тексту: зачину, основної частини, кінцівки. При цьому зовнішньоконпозиційні структурні елементи взаємонакладаються, перетинаються із внутрішньоконпозиційними. Так, зачин часто оформлюється структурно з допомогою фігури семантико-синтаксичного паралелізму та ін.

Закон лексико-граматичної цілісності жанру гарантує ідентифікацію, збереження та відтворення жанрових зразків у часі та просторі. Цей закон підпорядкований дії суто мовних правил організації текстового континууму. Його роль – одна з провідних. Він забезпечує власне матеріальне оформлення тематично-подієвого змісту жанру (семантичного простору тексту (текстів)).

Закон естетичного призначення текстових структур. Його сутність полягає в тому, що призначення конструктивних одиниць текстово-жанрової організації – слугувати засобами творення / створення образності висловлювання, експресивно-оцінного маркування, емоційно-експресивного впливу на слухача та породження емпатії.

У комплексі дія розглянутих законів при творенні конкретних жанрів спроектована на те, щоб забезпечити їхню ідентифікацію, образно-змістову цілісність і сприяти успішному здійсненню фольклорної комунікації. Разом означені закони формують текстово-образний універсум мовної організації окремого жанру, а також слугують виокремленим категорії текстово-образного універсалізму епічного (думового) жанру фольклору.

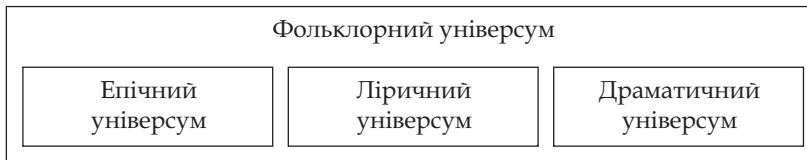
Поняття *універсальний* сьогодні осмислюється досить широко. Довідкові джерела фіксують цей термін із такими значеннями: *універсальний* – “1) різнобічний, який охоплює багато чого”; 2) “з різноманітним призначенням, для різноманітного призначення” [13, с. 816]; *універсальний* (від лат. *universalis* – загальний, всезагальний): “1) різнобічний, всеоб’ємний”, “2) придатний для багатьох цілей, який виконує різноманітні функції” [15, с. 1255]. У ВТССУМ за ред. В. П. Бусела *універсальний* – 1) “який охоплює багато чого у якійсь ділянці, сфері життя; всеосяжний; придатний для всього або для багато чого; який має різноманітне призначення; 2) який має різноманітні знання, навички і т. ін.; різнобічний” [7, с. 1296]. Пор. також: *універсальний* – “всеосяжний, різнобічний, загальний” [16, с. 597]; “який виконує різноманітні функції” [17, с. 328].

У нашому випадку актуалізуємо первинне значення лексеми *універсальний*, що в латинській мові означає “загальний”, “всезагальний”. Пор.: універсалії (універсалія) – “загальні поняття” [7, с. 1296].

Універсальний характер мови, тобто “різнобічний”, “всеоб’ємний” [15, с. 1255] і водночас “придатний для багатьох цілей, такий, що виконує різноманітні функції” [15, с. 1255] пов’язується з поняттям універсуму (лат. *universum, summa rerum*), “філософський термін, що позначає “світ як ціле” [15, с. 1255].

Мова як універсальна знакова система продукує виникнення інших семіотичних систем. У нашому випадку – фольклорної семіотичної системи, що за своєю природою є мовнообразною, естетичною. Так сформувався фольклорний (фольклорно-пісенний) універсум – окремий цілісний художньо-образний світ – семіозис – із характерними для нього різноструктурними знаковими (суперзнаковими) величинами (наприклад, знаки-символи). До такого семіозису застосовувані поняття *канону, традиції*.

Усякий універсум упорядкований за своїми законами, які й визначають його окремішність, цілісність, зрештою – універсальність.

Стосовно фольклору текстово-образний універсалізм уявляється як цілісна мовно-естетична система різнорівневих семіотичних одиниць, які забезпечують (формують, організовують, визначають) існування окремого жанру (своєрідно кодифікують його) і співвідносять з іншими жанрами усної народної творчості.

Текстово-образний універсум – це різнорівнева системна мовно-образна, мовноструктурна, мовноконтинуальна організація творів окремого жанру, відповідно реалізована в мовностилістичних (художньо-образних), мовноструктурних, просторово-часових і ономастичних (антропонімних) універсалиях, характерних для фольклору як різновиду художньої творчості.

Універсалізм тлумачиться як “різнобічність, багатоаспектність у знаннях, навичках і т. ін.” [7, с. 1296]. Текстово-образний універсалізм – максимальна узагальненість процесуальності різнорівневого системотворення текстів певного епічного жанру на основі характерних (регулярно повторюваних, послідовно комбінованих) структур, що формують його текстово-образний універсум.

Отже, підсумовуючи розглянуте вище, можемо констатувати: у художньому континуумі виокремлюється особливий різновид словесно-образної творчості – фольклорний універсум як цілісність; у свою чергу фольклорний універсум формується з універсальних одиниць (структур) – текстово-образних універсалій; це створює умови для виникнення універсальності – властивості, притаманної одиницям універсуму – текстово-образним універсалиям; зрештою, і універсум, і універсалії, і універсальність разом формують універсалізм фольклорного континууму – специфічний напрям (підхід), що полягає в осмисленні його природи і призначення (функцій) тощо.

Отже, текстово-образний універсалізм як категорійний параметр мови фольклорнописаних зразків формується із різнорівневих універсальних засобів (величин), що реалізуються в текстово-образних універсалиях різного походження (структурах, одиницях) загальнофольклорного походження; структурах, що характерні лише для окремих жанрів (напр., кінцівки у думах, кінцівки у казках та ін.), різного ступеня складності (мікро- і макроструктурах), різного функціонального навантаження (як стилістично-композиційні одиниці, стилістичні та ін.).

Центральною (ядерною, базовою) поняттєвою одиницею текстово-образного універсуму вважаємо текстово-образну універсалію. Спробуємо розглянути її природу на прикладі текстів народного героїчного епосу (дум).

Мова народної творчості (різних її жанрів) підпорядкована дії певних законів, про що наголошували вище. Отже, у ній засвідчені певні закономірності. Найперше увагу привертають сталі, повторювані, шаблонні компоненти різного ступеня складності, що поєднуються на основі певних правил: “Правила відбору лексики, правила побудови метафор, ритуалістика оповіді, суворо визначені і наперед відомі слухачеві можливості сюжетних поєднань, loci communes – цілі шматки застиглої тексту – утворюють цілком своєрідну художню систему. Причому, що особливо важливо, слухач озброєний не тільки набором можливостей, але і парно протиставленим йому набором неможливостей для кожного рівня художньої конструкції” [11, с. 350].

На існування у фольклорних текстах універсальних мовнообразних конструкцій вказує М. Кумахов: “Характерними ознаками уснопоетичної традиції виступають не тільки її давність і стійкість, але і сукупність властивих їй стереотипних і типових формул, які належать до найбільш універсальних властивостей поетичної мови усної поезії” [10, с. 59].

Застосовувані для характеристики мови фольклору поняття *формула, стереотип, трафарет, кліше* тощо є синонімічними, такими, що можуть бути означені (об'єднані) поняттям *універсалія* (стосовно текстів певного жанру – *текстово-образна універсалія*).

Сучасні дослідники, послуговуючись запропонованими поняттями мовних універсалій стосовно різних мовних, мовностильових явищ, пропонують розрізняти їхні типи. Так, на позначення типових одиниць, характерних для художніх текстів (у тому числі й фольклорних) засвідчено використання термінів *народнописенні універсалії* [8, с. 151] – про використання в авторській поезії прийому метафоричного зіставлення явора, дуба з людиною; *поетичні універсалії* [9, с. 12–13] – про існування у світовій поезії, у загальнолюдському мисленні в його поетичних вимірах образів, характерних для різних культур із відмінним їх потрактуванням (дослідниця розглядає семантику поетичної універсалії *крила*); водночас С. Єрмоленко активно послуговується термінами *універсальна формула* [8, с. 147], *традиційна формула* [8, с. 146], *формула-символ* [8, с. 30], *фольклорна формула* [8, с. 21, 65], *пісенна формула* [9, с. 127], *поетична формула* [8, с. 127], *усталена формула* [9, с. 127], а також *психологічна константа* [8, с. 30] на позначення установлених формул, символів у мові фольклору, усталених реалій матеріального і духовного життя, що формують своєрідне просторове та часове поле народнописенного твору.

Ідею універсальності мовностильової специфіки фольклорних творів поділяє Л. Астаф'єва (1993). Так, досліджуючи сюжет і стиль билин, дослідниця ставить за мету “встановлення стійких смислових і художніх універсалій, характерних для різних сюжетних типів билин ...” [1, с. 3].

Закономірними є два підходи до розуміння поняття мовної універсалії: структурно-типологічний і комунікативний, або системно-діяльнісний. Якщо перший – фактологічний, описовий за своєю сутністю, стосується рівня мовних систем, то другий – динамічний, діяльнісний, функціонально-комунікативний: він стосується рівня реалізації різних мовних систем. Н. Болотнова запропонувала виокремлення комунікативних універсалій, які “інтерпретуються як динамічні структури, що мають діяльну основу, орієнтовані на міжособистісне спілкування у межах однієї або кількох сфер комунікації з урахуванням не тільки лінгвістичних, але і соціально-психологічних, когнітивних та інших факторів. У цьому разі *комунікативні універсалії* розглядаються на рівні, як правило, системи реалізації однієї мови, що регулює спілкування в одній або кількох сферах комунікації” [6, с. 78]. У цілому ж комунікативні універсалії Н. Болотнова розуміє як “правила, загальні принципи словесно-художнього структурування тексту, орієнтовані на «діалогічну гармонію» автора і читача, тобто досягнення певного комунікативного ефекту” [6, с. 77].

Розглядаючи комунікативні універсалії, що мають лексичну основу (наприклад, асоціацію в поезії *біди* зі стимулом *відростати*, що мотивується типовим асоціатом як *крила*, та ін.), Н. Болотнова приходить до розуміння їх як лексичних регулятивів, що визначають мовномисленнєву діяльність читача, його “співтворчість”. Авторка вважає, що “їх подальше вивчення становить безсумнівний інтерес не тільки для розроблення методики змістової інтерпретації тексту, але й для з'ясування проблеми гармонізації спілкування автора і читача” [6, с. 86] (у думках – співця і слухачів).

Ідеї Н. Болотнової знайшли подальший розвиток у наукових студіях І. Тюкової. У дисертаційному дослідженні вона проаналізувала комунікативні універсалії та їх лексичне втілення у ліриці Б. Пастернака (2005). Дослідниця описує лексичні регулятивні засоби та способи регулятивності, з допомогою яких організовано художні тексти. Доводить, що однією з необхідних умов розуміння естетичного змісту художнього твору є орієнтація адресанта на універсальні правила організації мовної тканини тексту – комунікативні універсалії. На думку авторки, дія таких “правил протягом всього змістового розгортання тексту визначає його регулятивність – здатність керувати інтерпретаційною діяльністю адресата” [18, с. 28].

Вважаючи, що універсалії в тексті пов'язані зі встановленням деяких загальних принципів текстової діяльності, зумовлених особливостями мовної особистості комунікантів, І. Тюкова на позначення *універсалій* (*комунікативних універсалій*) послугову-

ється термінами *регулятиви, типові регулятивні моделі й структури, домінанти стилю (тексту), константи, синтаксичні регулятиви* тощо [18].

Проблему існування ономастичних універсалій вперше порушила А. Суперанська (1972), зарахувавши до них власні імена – топоніми й антропоніми. В. Денисова (2003) розглянула ономастичні універсалії на матеріалі монгольських мов. Асоціативною універсалією назвав фігуру паралелізму, суттєву стильову структуру синтаксично-стилістичної організації фольклорних текстів, В. Чабаненко (2002).

Універсальність текстово-образних структур у народних думках розглядаємо у двох планах: як універсальну структуру мовної системи (граматики), що базується на функціонуванні універсальних мовних знаків; як універсальну конструкцію текстів окремого жанру, що забезпечує його цілісність, можливість відтворення, існування варіантів. Отже, універсалії в текстах дум – це і лексико-синтаксичні повторювані конструкції, і поліфункціональні образно-змістові мовні структури. Лексико-синтаксична повторюваність як основа існування текстово-образних універсалій пов'язана з існуванням їх варіантів, що орієнтовані на інваріант.

Імпровізаційний характер відтворення текстів дум мотивував появу як власне їхніх численних варіантів, так і зумовлював виникнення різновидів усіх моделей у логіко-граматичному аспекті.

Формула, епічна формула – це стійкий словесний комплекс.

Використання терміна *формула* вважаємо доцільним лише у вузькому розумінні: для позначення чітко окресленої одиниці, регулярно повторюваного відрізка мовлення зі збереженням компонентного складу (постійний епітет, складне слово, тавтологічна структура, порівняння тощо). Якщо *формульність* переважно вказує на форму, певний структурний тип змістової одиниці, то термін *текстово-образна універсалія* насамперед актуалізує призначення певної мовної одиниці, її функціональне навантаження, змістову сутність; водночас представляє певну формулу, тобто складається з окремих взаємозв'язаних елементів, які в цілому становлять єдність у плані структури та змісту.

Текстова ж універсалія як широке поняття охоплює і власне формули (регулярно повторювані структури), і усталені прийоми мовної організації фольклорного стилю (такі структури не завжди дотримуються закономірної повторюваності компонентного складу, а будуються за усталеною моделлю: напр., текстова універсалія паралелізму формується на основі зіставлення та порівняння).

Якщо *мовні універсалії* розуміють як “спільні для всіх або більшості мов світу ознаки, явища, закономірності, властивості, структури, тенденції...” [20, с. 688–689], то текстово-образна універсалія стосується закономірностей побудови певного тексту. Це часто повторювана структурно-змістова словесна єдність різної довжини, що функціонує у тексті як компонент твору в ролі композиційної та стилістичної одиниці й виконує роль певного еталону, взірця для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу як етноспільноти).

Ознаками текстово-образних універсалій є повторюваність у тексті (текстах) як окремому різновиді, так і взагалі в певній підсистемі мови; відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із загально-мовними фразеологізмами. Для текстово-образних універсалій характерна гнучкість, пристосованість до контексту, ритмомелодійного ладу, *варіативність*, що, на думку К. Чистова, є обов'язковою умовою існування мовних стереотипів.

Обґрунтовуючи співвіднесеність понять *традиція, стереотип* і *варіативність*, К. Чистов пише: “Стереотипи могли ставати стереотипами лише завдяки їхній певній властивості – *пластичності*, тобто здатності адаптуватися (функціонувати) в типових, але все-таки змінних ситуаціях. Тому є всі підстави говорити про варіювання самих стереотипів” [22, с. 118]. Варіювання означає здійснення вибору можливостей синонімічних одиниць, пор.: “Словесне варіювання – природний спосіб існування фольклорної традиції. Такою ж мірою є природними словесні елементи-звороти при різних актах виконання. Кожне різнопрочитання неможливо приписувати “особистому почину” виконавця, хоча, зрозуміло, він не виключається. Цей почин найчастіше вира-

жається у варіюванні за рахунок резервів, створених традицією, і рідше – в новаціях у прямому значенні цього слова. І навпаки, варіювання на різних рівнях (і не тільки на рівні тексту) – органічна властивість... і один із найважливіших способів накопичення резервів традиції, володіння якою полегшувало виконавцеві відтворення тексту. В основі варіювання, судячи зі всього, була звичайно не слабкість пам'яті, а певне уявлення про правильність (точність) запам'ятовування і відтворення тексту. "Точне" відтворення, до якого прагнули виконавці, не означало дослівного повтору, а допускало певний діапазон коливань (вібрацію словесної тканини тексту), варіативне відтворення того, що, користуючись лінгвістичною термінологією, можна було б назвати "глибинною структурою" (сюжет, композиція, набір і склад мотивів, образи богатирів і т. ін.). Характерно, що, виявляючи механізми варіювання (вібрації) текстів, ми разом із тим фіксуємо і його стабілізатори (на рівні тексту – той "середній смисл", семантичну рівнодійну, узагальнену поетичну функцію) [22, с. 160–161]. Отже, варіативність – одна з характерних ознак текстово-образних універсалій.

До текстово-образних універсалій належать як структури, що характерні для фольклору взагалі (напр., *батько-мати, щука-риба, хліб-сіль, срібло-золото, гаразд-добре*), так і ті, що представлені лише в думових текстах (наприклад, *піший пішаниця, чужа чужаниця, конная конаниця*), а також ті, що утворені за принципом фольклорних поетичних засобів, тобто в основі яких – універсальний спосіб поетичного зображення дійсності (напр., фігура паралелізму).

Отже, поєднання повторюваних у тексті двох і більше одиниць мови (поєднання двох слів у складне слово – іменник, дієслово, прислівник), службової частини мови та повнозначної, двох слів за допомогою сполучника (двох іменників, дієслів, прислівників), двох і більше слів за допомогою безсполучникового зв'язку (іменників, дієслів), двох (мінімум) і більше повнозначних слів за допомогою підрядного зв'язку (прикметника та іменника, дієслова та іменника, дієслова і прислівника та ін. комбінації ускладненого типу) дають підстави розглядати такі структури як текстово-образні універсалії. Це переважно мікроодиниці, мінімальні структури, які не піддаються подальшому членуванню, тобто це словосполучення, складні слова та прийменниково-іменникові форми.

Складне слово, сурядне або підрядне сполучення слів функціонують у досліджуваних джерелах як текстово-образні універсалії. Вони можуть належати до фольклоризмів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), або ж – відповідно до текстової організації думового епосу – становлять поєднання слів, що визначають: 1) стилізову домінанту аналізованих творів; 2) містять одиниці, які концентрують ідейно-тематичний та емоційно-образний зміст, тобто співвідносні з певними концептами; 3) безпосередньо стосуються розгортання сюжету (вказують на "рух" сюжету через семантику компонентів, що входять до текстової універсалії).

До текстово-образних універсалій думового епосу зараховуємо також макроодиниці, утворені внаслідок універсального прийому фольклорної поетики – стилістичні фігури, які організовують думку і "на відміну від тропів, не додають нового змісту, а посилюють естетичний вплив мови" [12, с. 452]. Конструкції з паралелізмом, періодом – досить місткі: вони об'єднують мікроодиниці – текстові універсалії різних рівнів. У системі думового епосу зазначені структури можна порівняти зі стилістичним засобом, який збільшує смислову виразність повідомлень, дискурсів і має *регулярні моделі реалізації* (виділення наше – Т. Б.); засобом утілення найбільш інформативної та творчої форми реалізації значень (смислу) мовця [3, с. 341].

Як одиниця тексту-універсуму текстово-образна універсалія обов'язково передбачає:

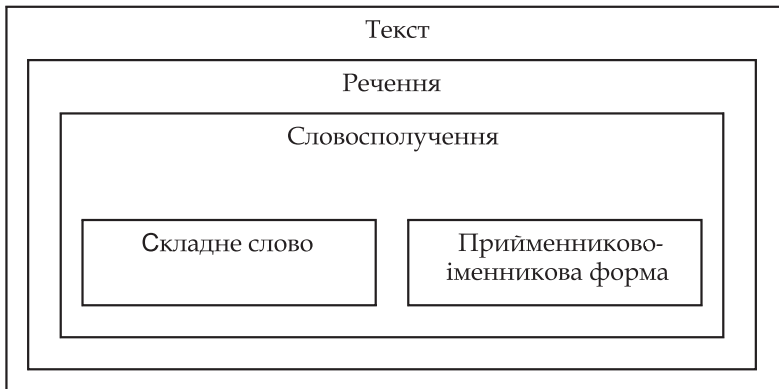
- характеристику мікро- і макроструктури;
- врахування компонентного складу виокремлених структур;
- з'ясування синтаксичної функції текстово-образних універсалій;
- лексичне наповнення текстово-образних універсалій, що впливає на тематичну спрямованість та естетичний ідеал тексту;
- наявність таких ознак, як стереотипність, регулятивність тощо.

Текстово-образні універсалії – універсальні знаки мовної / мовленнєвої системи, що здатні виконувати кілька функцій. Відповідно до аспекту аналізу текстово-образних універсалій розглядаємо їх з погляду логіко-граматичного та композиційно-стилістичного.

Логіко-граматична характеристика текстово-образних універсалій передбачає граматичну класифікацію складників думових текстів.

Грамаітичні текстово-образні універсалії – конструкції, вицленовувані шляхом сегментації речення (тексту). Вони становлять мовні моделі, тобто утворені за наявними в мові схемами. Специфіка їх саме як текстово-образних універсалій пов'язана безпосередньо з семантикою та стилістичними функціями, тобто із обов'язковою здатністю мовного знака мати, окрім плану вираження, план змісту, бути асиметричним, багатоспектним.

Схематично синкретичний характер текстово-образних універсалій можна представити так:

На основі логіко-граматичного аналізу текстово-образних універсалій виділено такі їхні різновиди: атрибутивні, адвербіальні, субстантивні, вербальні, предикативні. Кожен із зазначених різновидів має свої специфічні ознаки.

Логіко-граматичний погляд на універсалії згідно з постулатами стилістики ресурсів, становить власне структурний підхід, який у кінцевому результаті спрямований на виявлення особливостей функціонування мовних одиниць у досліджуваних текстах.

Текстово-образні універсалії безпосередньо впливають на композиційну організацію думи. У побудові будь-якого тексту виділяють такі його структурні елементи, як зачини, кінцівки та основну частину. Характерними є такі одиниці будови і для дум.

Стилістичні текстово-образні універсалії пов'язані з їх художньо-естетичною функцією у фольклорному тексті. Фольклорні текстово-образні універсалії увиразнюють етнічні, національні особливості твору. Так, в українських народних думах утворюється постійний зв'язок між номінацією *голуб* і поняттям брат, пор.: *вовк* – ворог, вісник смерті; *ворон* – віщун загибелі. Універсальність мовних фактів не заперечує їх національної специфіки, навпаки, виділяє, підкреслює її, про що, наприклад, аналізуючи народні казки, пишуть Л. Полубиченко та О. Єгорова: “Закономірне питання про національну специфіку традиційних формул як фактів культури різних народів, причому саме універсальність (виділення наше. – Т.Б.) фольклорної казки як жанру становить те спільне, на тлі якого особливо очевидними можуть стати постати національно зумовлені відмінності у світосприйнятті, якщо такі наявні” [14, с. 8].

Отже, текстово-образна універсалія – когнітивно-психологічне ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому континумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі, й ґрунтується на оцінній семантиці – типовій (взірцевій, еталонній) для певного класу явищ, речей.

Характеристика текстово-образних універсалій думового епосу передбачає врахування їхньої граматичної, стилістичної, композиційної, тематико-змістової, жанро-

вої природи. Відповідно текстово-образні універсалії народних дум класифікуємо за логіко-граматичними ознаками: виділяємо атрибутивні, субстантивні, адвербіальні, вербальні, предикативні текстово-образні універсалії; за тематико-подієвими ознаками виокремлюємо текстово-образні універсалії з часовою, просторовою семантикою та антропономени думового континууму; за поетичними функціями, що потенційно властиві текстово-образним універсаліям як конструкціям, фіксуємо епітетні, тавтологічні, перифрастичні, метонімічні, синекдохічні, евфемістичні текстово-образні універсалії (мікроструктури) та періоди, паралелізми (макроструктури).

Здатність текстово-образних універсалій-макроструктур реалізуватися у функції стилістично-композиційних (архітектонічних) одиниць думових текстів зумовлює виділення текстово-образних універсалій зачинів і кінцівок.

Враховуючи джерельну базу, що сприяла виформуванню думових текстово-образних універсалій, розглядані одиниці класифікуємо за походженням: на цій підставі виділяємо текстово-образні універсалії загальнофольклорного походження (*зелена трава, сива зозуля, чорний чуб, білі руки, сизий голуб, темная темниця; у чистому полі, у широкому степі, у сирій землі, на високу гору, пити та їсти, хліб-сіль, батько-мати*) і власне думового походження (*християнські городи, у город Килию, турецька, бусурменська тяжка неволя, пили пилили, піший-пішениця, конная-конониця, орли-чорнокрыльці, сизопері орли, орли-сизоперці, вовки-сіроманці*).

Осмислення структурних ознак текстово-образних універсалій зумовлює поділ аналізованих одиниць на мікро- та макроструктури.

Мікроструктури – мінімальні одиниці (сполуки), що не підлягають подальшому розчленуванню (прості), і утворені на їх основі ускладнені варіанти текстово-образних універсалій у межах речення (ускладнені) (адвербіальні, вербальні, атрибутивні текстово-образні універсалії): наприклад: *гірко плакати; дрібні сльози – гірко плакати-ридати; гірко плакати-ридати, дрібні сльози проливати*.

Макроструктури – одиниці, співвідносні з реченням (предикативні текстово-образні універсалії); це фігури – думки, фігури стилістичні – звороти та синтаксичні побудови, які посилюють естетичний вплив мови: зокрема, конструкції з паралелізмом, періоди, стилістично-композиційні текстово-образні універсалії (зачини і кінцівки). Наприклад: *козак гуляє; кров сліди заливає; чорна хмара наступає; орли-сизокрильці налітали; одна нас шабля порубала; Господь допомагає; Господь карає; буде слава славна; слава не помре, не поляже та ін.*

Поняття структурної організації текстово-образних універсалій вимагає врахування кількісного складу компонентів, що входять до проаналізованої одиниці. У зв'язку з цим текстово-образні універсалії поділяємо на однокомпонентні (*у полі, на морі, на гору, на могилі, у степі, на небі, коло річки, до байраків*), двокомпонентні (*чисте поле, у чисте поле, християнські городи, на татарських полях, біла габа*), трикомпонентні (*у чистому полі поховати; шанувати, поважати; тяжка бусурменська неволя*), чотирикомпонентні (*теє зачуває, словами промовляє; словами промовляє, сльозами обливає*) та багатокомпонентні.

Щодо деяких текстово-образних універсалій подаємо характеристику на зразок: структури первинного та вторинного походження. Зокрема, у випадку аналізу адвербіальних текстово-образних універсалій, де одні структури виражені власне прислівниками (*тяжко-важко, важко та важко*), інші – прийменниково-відмінковими формами іменників у функції прислівників (*на могилі, у дворі, у полі, на небі, у неділю, з світовою зорею*).

Отже, загальна класифікація текстово-образних універсалій актуалізує такі основні (базові, фундаментальні) характеристики аналізованих одиниць, як: 1) граматичні ознаки, за якими виділено різновиди текстово-образних універсалій з логіко-граматичного погляду; 2) тематично-змістові, філософсько-буттєві виміри текстово-образних універсалій, відповідно до яких виокремлено текстово-образні універсалії з часовою та просторовою семантикою, антропономени; 3) естетичні, художньо-образні, емоційно-експресивні "прирошення", що їх набули у загальнофольклорному та власне думовому контекстах макрознакові одиниці – текстово-образні універсалії; у зв'язку з цим проаналізовані структури розглянуть як стилістичні (художні) засоби: епітети, тавтології, перифрази, метонімії, синекдохи, евфемізми, періоди, паралелізми; 4) архітек-

тонічні властивості текстово-образних універсалій, що засвідчують здатність останніх виступати у функції зовнішньоструктурних елементів тексту, водночас фокусуючи естетико-виразові потенції мовних одиниць; 5) джерело виникнення текстово-образних універсалій, за яким розкодовується зв'язок текстово-образних універсалій дум з іншими жанрами фольклору, також встановлюються структури, що є власне думового творення: за ними вгадується належність текстів до певного жанру (зокрема думового); 6) структура аналізованих одиниць; відповідно до цієї ознаки текстово-образні універсалії кваліфікуються як мікроструктури (їх сегментація відбувається на рівні речення) та макроструктури (сегментація здійснюється на рівні тексту); 7) кількісний склад компонентів, що дозволяє максимально чітко характеризувати структуру текстово-образної універсалії.

Потреба класифікації текстово-образних універсалій зумовлена тим, що – це:

- 1) текстово-образна універсалія – системна, нормативна різнорівнева мовна одиниця;
- 2) мовна (граматична) модель (формула);
- 3) змістова, тематично-подієва одиниця;
- 4) стилістична одиниця (стилістичний засіб);
- 5) жанрово-специфічна одиниця;
- 6) структура (мікро- і макроструктура).

Текстово-образна універсалія – мінімально однокомпонентна, максимально – багатокомпонентна одиниця.

Отже, текстово-образний універсум – поняття масштабне, але не безлике. Насамперед текстово-образний універсум співвідноситься з жанром фольклору. Ознаки жанру підпорядковані дії певних законів. Ці закони регулюють різнорівневу текстову організацію творів окремого фольклорного різновиду, забезпечують його ідентифікацію / диференціацію на тлі інших жанрових зразків. На підставі розглянутого матеріалу (на прикладі мовнообразного універсуму дум) можемо стверджувати про існування текстово-образного універсуму фольклору взагалі і текстово-образного універсуму окремих фольклорних жанрів, що в цілому підпорядковані першому, є його органічним складником. Одиницями (структурними елементами) текстово-образного універсуму є текстово-образні універсалії – клітини (повторювані різноструктурні (мікро- та макроблоки)), що становлять образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах і регулюють (забезпечують) існування жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астафьева Л. А. Сюжет и стиль былин : автореф. дис. на соиск. учен. степени док. филол. наук : спец. 10. 01. 09 "Фольклористика" / Л. А. Астафьева. – Москва, 1993. – 36 с.
2. Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста. – Москва, 2003. – 496 с.
3. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
4. Беценко Т. П. Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять / Т. П. Беценко. – Суми, 2008. – 108 с.
5. Беценко Т. П. Текстово-образні універсалії думового епосу : структура, семантика, функції / Т. П. Беценко. – Суми, 2008. – 400 с.
6. Болотникова Н. С. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в художественном тексте / Н. С. Болотникова // Филологические науки. – 1992. – № 4. – С. 75–87.
7. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, 2001. – 1440 с.
8. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
9. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 242 с.

10. Кумахов М. А. К проблеме языка эпической поэзии / М. А. Кумахов // Вопросы языкознания. – 1979. – № 2. – С. 48–60.
11. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – Москва : Искусство, 1970. – 384 с.
12. Мацько Л. І. Стилістика української мови / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – Москва : Оникс, 2008. – 976 с.
14. Полубиченко Л. В., Егорова О. А. Традиционные формулы народной сказки как отражение национального менталитета / Л. В. Полубиченко, О. А. Егорова // Вестник Московского государственного университета. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – № 1. – С. 7–22.
15. НЭС – Новый энциклопедический словарь. – Москва : Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2007. – 1456 с.
16. Словник іншомовних слів / Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
17. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів. – К., 2005.
18. Тюкова И. Н. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в лирике Б. П. Пастернака : на материале книги “Сестра моя – жизнь” : автореферат дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 01 “Русский язык” / И. Н. Тюкова. – Томск, 2005. – 30 с.
19. Українські народні думи : в 5 т. / [упоряд. : Дмитренко М. К., Грици С. Й., Довженок Г. В., пер. Дмитренко М. К., Грици С. Й.; ст., ком., прим. Довженок Г. В., Ясенчук А. Ю., Шевчук Т. М., Шалак О. І., Пазяк Н. М., Кімакович І. І.; за заг. ред. Дмитренко М. К., Грици С. Й.; відп. ред. Скрипник Г. А.]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – Т. 1 : Думи раннього козацького періоду. – 856 с.
20. Українська мова: Енциклопедія / голова редкол. В. М. Русанівський. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.
21. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.
22. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории / К. В. Чистов. – Ленинград : Наука, 1986. – 304 с.

Universalism of Folk Epic Texts and Images: the Main Concepts

Tetiana BETSENKO

The article, based mainly on the material gathered by the researcher in one village, examines poetics of the psalm on a chThe article considers the specificity of the language organization of texts of the national heroic epos, which appears a certain stereotyped genre continuum shaped by the laws of linguo-figurative simulations. The author puts forward a term “textual-figurative universal” to interpret the nature of linguo-figurative arrangement of epic texts at different layers, in view of their oral improvisational presentation. The article considers characteristic features and properties of textual-figurative universals based on the example of language of folk dumas.

Keywords: textual-figurative universalism, language of folklore-poetic texts, the epos, laws of the textual-figurative arrangement of the national epos.

Текстово-образный универсализм народного эпоса: основные понятия

Татьяна БЕЦЕНКО

В статье представлена попытка осмысления специфики языковой организации текстов народного героического эпоса. В частности, предлагается его рассмотрение как своеобразного стереотипизированного, созданного по определенным правилам жанрового континуума, регламентируемого действием законов образно-языкового моделирования эпических произведений. Для понимания природы разноразмерной образно-языковой организации эпических текстов вводится понятие текстово-образной универсалии. На примере языка народных дум рассмотрены характерные свойства текстово-образных универсалий, их характерные признаки).

Ключевые слова: текстово-образный универсализм, язык фольклорно-поэтических текстов, эпос, законы текстово-образной организации народного эпоса.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2012
Прийнята до друку 20.06.2012